

Иванка Дончева

ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ ПРИ БАТКУН

На 4,5 км от с. Баткун, Пазарджишко и на 2,5 км от манастира „Св. Петър и Павел“, в местността Хайдушко кладенче, е локализирано и проучено едно от най-известните тракийски светилища. Местността Хайдушко кладенче, в която то е разположено, заема част от северните склонове на Западните Родопи – стръмни и обрасли с гори, прорязвани от многобройни ручеи. Светилището се намира на стръмния (45°) северозападен склон на връх „Карадя баир“, обрасъл с дъб, габър и хресталаци. Самият т.н. „Хайдушки кладенец“, дал името си на околната местност, се намира вътре в светилището (Tsontchev 1941, 7).

Преди започването на разкопките, от тази местност са известни, спорадично намирани и предавани главно от иманяри, оброчни релефи на Тракийския конник, на Асклепий, на Асклепий с Хигия и Телесфор, които са дали основание да се предположи, че произхождат от съществувало тук светилище.

В резултат на проведените през 1939 год. археологически проучвания, била разкрита изцяло сградата на светилището (**Обр. 1**) – квадратна по план, с вътрешна дължина на стените 19,5 м, ориентирана точно югозапад-североизток. Дебелината на стените била 1,10 м, като само североизточната стена, която опирала в скалистия склон, била по-тънка – 0,90 м. Градежът бил от ломени камъни на спойка от бял хоросан, като на височина 0,8-0,9 м над земята има пояс от три реда тухли. Стените са запазени на височина от 0,5 до 2,5 м, като най-добре запазена е северозападната стена, благодарение на това, че е долепена до скалистия склон. Отвътре стените били покрити с мазилка от червен хоросан, дебела 5 см. Следи от вход не са открити, тъй като селяните от близката околност почти са сринали стените, за да измъкнат от тях тухлите. Според конфигурацията на терена, той е бил могъл да бъде само откъм югоизток, откъдето достъпът е единствено възможен.

Поради наклона на терена, сградата на светилището е била построена върху две тераси – долна и горна, разделени по всяка вероятност от подпорна стена, от която са останали следи. Поради многобройните има-

нярски изкопи, пластове вътре са размесени и не може да се установи със сигурност дали подът е бил трамбован или настлан с тухли. Все пак, разпръснатите навсякъде фрагменти от тухли предполагат, че подът е имал тухлена настилка.

Повечето от оброчните паметници – олтари, колонки, релефи и статуетки, са открити върху горната тераса, където иманярите са нанесли по-малко поражения. Те са били възпрепятствани главно от срутването на североизточната стена по време на разрушаването на светилището, станало по начин, който позволил съхраняването на по-голямата част от паметниците.

Непосредствено върху пода, освен мраморните паметници, се откриват животински кости, които образуват един пласт с дебелина 0,2 м, а върху него – слой от пепел, дебел от 0,2 до 0,7 м. Тук са открити мраморните оброчни паметници, ковани железни гвоздеи, фрагменти от керемиди.

В югоизточната част на светилището е открито огнище с диаметър 1 м и дълбочина 0,8 м. То било запълнено с пепел и въглини и покрито с един слой, дебел 0,5-0,6 м, състоящ се от варовикови камъни, наполовина изгорели от високата температура, на която били подложени. Тъй като няма други по-добре запазени и проучени светилища от този род, които да служат за база за сравнение, е невъзможно да се установи със сигурност дали огнището е било свързано със самото светилище, или е използвано от хайдутите и овчарите в едно много по-късно време. Все пак, подобен аналог бихме могли да видим в тракийското светилище при с. Варвара, проучено също от Д. Цончев, където върху пода също е открит дебел пласт от животински кости и пепел (Цончев 1942, 62).

Вътре в светилището, от скалата близо до северозападната му стена, бликал обилен извор. Интересно е да се знае как водите на такива извори са били каптирани, как са били използвани и на края – как са били извеждани навън, защото водата на подобни светилища винаги се е възприемала като свещена и лековита. По сведения на някои от иманярите, претърсвали светилището, имало малки отвори в тухлите в подножието на стената, непосредствено до югозападния ъгъл на постройката, които най-вероятно са служели за изтичане на водата. Тук би трябвало да се припомни факта, че в почти всички проучени светилища на Асклепий в гръко-римския свят водата е играела много съществена роля в култовата практика (Martin, Metzger 1976, 80).

Д. Цончев допуска, че е имало и други постройки, но лошото време в края на сезона му е попречило да предприеме разкопки и в околността,

и той се задоволил да направи само осем контролни сондажа. Въпреки това, той успял да установи следи от градежи северозападно от светилището – върху склона, където преди това били направени и няколко иманярски изкопа (Tsonchev 1941, 17). Освен това разпръснатите на голяма площ струпвания от камъни и тухли, също предполагат, че разкритата постройка не е била единствената и че, както показват и количеството и характерът на откритите паметници, светилището е било много известно и посещавано от голям брой поклонници.

С изключение на фрагментите от различни видове керамични съдове и металните предмети, всички други открити паметници са от мрамор. Застъпени са няколко вида мрамор – дребнозърнест, среднозърнест и едрозърнест, като обикновено първият е съвсем бял на цвят, а другите са изпъстрени в сиви или черни нюанси. Всичко това показва, че мраморът, от който са изработени оброчните паметници, е добиван в различни кариери. Трябва да се отбележи, че самото светилище се намира сред богат на мрамори район и, че най-близката мраморна кариера, която и днес се използва, се намира на около 18 км – близо до гара Белово.

В светилището са открити различни видове паметници – олтари, колонки, статуарни изображения, релефи. Откритите оброчни паметници се различават много по своята изработка – от съвсем посредствена до много умела и прецизна, нещо съвсем характерно за местното тракийско и провинциалното римско изкуство, въобще. Гърбовете на релефите са оставени в повечето случаи необработени, което предполага, че са били опирани или закачени на стената. Само върху един фрагмент от горна част на оброчен релеф е установен отвор, запълнен с олово, който вероятно е служел за закрепване към стената. Същото предназначение несъмнено са имали и железните гвоздеи, закривени под прав ъгъл в единия си край, които се намират в голямо количество. По всяка вероятност, два такива пирона или подпори, забити в стената, са служели за закачване и закрепване на една плочка. Това обяснява, също така, и различните им размери – най-големите плочи са изисквали по-големи пирони и обратното. Горните части на оброчните релефи най-често са закръглени, но между тях се срещат и такива във форма на фронтон или права хоризонтална линия. По една част от оброчните релефи се откриват следи от червено оцветяване не само върху рамките, но и по цялата повърхност. Явно, контурите на някои от по-плоските релефи са били подсилвани чрез оцветяване с червена боя.

Всички изцяло запазени олтари са открити върху втората тераса на светилището, близо до североизточната стена, докато само фрагменти са

били намерени на другата. Олтарите са два вида – правоъгълни и кръгли. Те са 7 на брой (IGBulg, III-1, 1115–1121), но са открити и 16 фрагмента, принадлежащи предимно към ъглите на профилираните олтари, като два от тях са с акротерии. Всички олтари са посветени на Асклепий, като върху някои от тях, ако се съди по следите върху горната им повърхност – вдлъбнатини със следи от олово в тях, са стояли негови статуи, за което изрично споменават и самите посветителни надписи.

Особен интерес представлява един олтар (IGBulg, III-1, № 1115), в чийто посветителен надпис се споменава за издигане на статуя на Асклепий, която по всяка вероятност е била поставена върху въпросния олтар. Името на Асклепий е придружено от локалния епитет Ζυμυδρηνος. Посвещението е направено за здравето и спасението не само на самите посветители (или посветител), чиито имена, за съжаление, не са запазени, но и за спасението и здравето на цялата родина – и на областта (стратегията) в частност – ὑπὲρ τε τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας καὶ ὑγείας καὶ ὅλης τῆς πατρίδος καὶ στρατηγίας. По всяка вероятност посвещението е официално, тъй като в края на надписа се споменава, че то се прави в чест на император Траян (98–117), което позволява и датирането на самия паметник в самото начало на II век. Това, всъщност, е и най-рано датираният паметник в светилището.

Докато в този надпис се споменава стратегията, то върху един друг олтар (IGBulg, III-1, № 1116) посвещението е направено от един стратег, носещ изцяло тракийско име – Διζαλας Κοτυος, който е начело на две стратегии. Името на първата не е запазено изцяло, но Д. Цончев го допълва като Σηλητικῆς (Tsontchev 1941, 20), а името на втората – Ασουτηκῆς, което се споменава за първи път и не се среща сред имената на 50-те тракийски стратегии, споменати от Плиний (IV, 11, 8), се идентифицира като известната ни Ἀστικῆς. Според един надпис (IGRom., I, 677), двете стратегии Астика и Селетика са съседни и са били подчинени на един стратег, което допуска името на първата стратегия, спомената в надписа, да е било Селетика. От фрагментирания надпис се разбира, че посвещението е направено и заради брата на Διζαλας Κοτυος, чието име не е запазено и за още някой (или някои?), чието име също не е достигнало до нас.

Друг олтар, чийто надпис е изцяло запазен (IGBulg, III-1, № 1117), е посветен от поклонник с явен тракийски етнически произход – Οὔλιπο Δεινίας, по всяка вероятност за здравето на детето му – ὑπὲρ Ουλπίου Διογενιανοῦ παιδὸς ἰδίου. Върху горната повърхност на арата има следи от три вдлъбнатини, разположени във форма на триъгълник, запълнени с желязо и олово, което показва, че те са служели за закрепване на статуя на Асклепий.

Друг изцяло запазен надпис се разчита върху мраморна ара, украсена с акротерии (IGBulg, III-1, № 118). Посветителят ѝ, носещ две тракийски имена – Τηρης Τηρου, е направил лаконично посвещение: κυρίῳ Ἀσκληπιῷ ἀνήθηκεν.

Други две ари (IGBulg, III-1, № 1119, 1120) носят посвещението: Θεῷ ἐπηκοῦ Ζυμυδρηῶ Ἀσκληπιῷ. Имената на посветителите, за съжаление, не са запазени. Прави впечатление използването едновременно на три епитета, придружаващи името на Асклепий: два функционални – θεός – подчертаващ същността му на бог, и ἐπήκοος – характеризиращ го като вслушващ се в молбите бог, както и локалният епитет Ζυμυδρηῶς, произлизащ по всяка вероятност от името на тракийското селище Zumudra, следи от чиито останки, обградени с крепостни стени, е установил Д. Цончев (Tsontchev 1941, 10).

Върху последната ара с надпис (IGBulg, III-1, № 1121) е запазено само посвещението: Ἀσκληπιος Ζυμυδρηῶς.

Прави впечатление, че почти всички ари, върху повечето от които, според изричното упоменаване в надписите им, е стояла статуя на Асклепий, са поставени от лица с тракийски етнически произход, като тракиец е даже и управителят на стратегиите Селетика и Астика. Всичко това показва, от една страна, че тракийското самосъзнание на населението е силно съхранено, а от друга – все по-налагащия се гръко-римски начин на почитане на божествата – чрез посвещаването им на ари и статуи.

Свидетелство за гръко-римския начин на почитане на Асклепий са и откритите в светилището мраморни колонки с посвещения на бога-лечител, върху някои от които също са стояли негови статуи. Колонките са два вида: кръгли и триъгълни – във форма на тристранна пирамида, профилирана отстрани. От кръглите са открити 10 фрагмента, върху 5 от които има надписи. Малките им размери, както и техните надписи, в които става въпрос за статуи, показват тяхното по-скоро декоративно, отколкото конструктивно предназначение. Вероятно всяка от тях е била поставена върху база и е завършвала с капител, няколко от които също са открити при разкопките. Върху капителите са били поставени самите статуи или скулптурни групи. Върху един от капителите е запазен широк вдлъбнат улей с два железни държателя, което потвърждава това предположение на Д. Цончев. Максимално запазената височина на колонките е 0,92 м, а диаметърът им варира от 0,16 до 0,27 м. Общата височина на колонките, заедно със статуарните изображения върху тях, по всяка вероятност, е достигала 1,5-2 м.

Само върху една от колонките (IGBulg, III-1, № 1126) посветителният надпис е запазен изцяло. Всъщност, това е колонката с най-голяма запазена височина – 0,92 м. В горния си край тя се разширява във формата на капител. Посвещението е направено от *Αυρ(ήλιος) Διονυσόδωρος*, който е бил *ὄρδινᾶτος ληστολογήσας*. Военната длъжност *ὄρδινᾶτος* или *ορδινάριος* е равностойна на *pumegus*, както са наричали още центурионите в римската армия (Геров 1946, 35) и се среща често в надписите от нашите земи, но тук за първи път се среща като *ὄρδινᾶτος ληστολογήσας*. Тук, всъщност, се касае за един нов военен чин, който показва, че в римската армия са съществували военни части, съставени от „разбойници“, с които били допълвани понякога римските легиони, оредели от военните загуби или пък от чумни епидемии. За такова едно попълване на римската армия с планински разбойници има сведения по време на Маркоманските войни при управлението на Марк Аврелий, когато допълнително бедствие била и чумната епидемия (Domaszewski 1908, 60).

Освен от локалния епитет *Ζυμυδρηνος*, името на Асклепий е придружено и от епитета *Ἐπιφανέστατος* (най-велик, най-славен). Стози епитет Асклепий е наречен в още няколко посвещения в светилището (IGBulg, III-1, № 1134–1139; Дончева 2001, 556), което го прави особено характерен за това култов център. Извън Баткун, този епитет, придружаващ имената на Асклепий и Хигия, се среща само още в един посветителен надпис от Карасура (IGBulg, III-1, № 1628; Дончева 1998, 151).

Почти във всички запазени надписи върху колонки става въпрос за посвещаване на статуя (статуетка) – *ἄγαλμα* на Асклепий.

Още един *ὄρδινᾶτος*, с две римски и едно гръцко име – *Μᾶρκος Αἴλιος Σέμνο*, е направил посвещение върху колонка (IGBulg, III-1, № 1127).

Други посвещения върху колонки, върху които е имало поставени статуи на Асклепий, са направени от един *βουλευτής*, носещ две римски имена – *Γέμελλος Γεμέλου* (IGBulg, III-1, № 1123), един жрец – *ἱερεὺς* (IGBulg, III-1, № 1124), чието име, за съжаление, не е запазено изцяло, но генетивът *Θεοφίλου* би могъл да ни насочи към евентуален гръцки етнически произход, но не е изключено този жрец да е бил елинизиран тракиец.

Върху четири от колонките (IGBulg, III-1, № 1122, 1124, 1125, 1128) е запазена и началната посветителна формула *Ἀγαθῆι τύχηι*.

Статуя на Асклепий е била поставена и върху триъгълна колонка с посветителен надпис от един *βενεφικιάριος* с две римски имена – *Αυρ(ήλιος) Ουολκεῖος* (IGBulg, III-1, № 1129).

От посветителните надписи върху колонки със статуи върху тях се установява, че всички посветители на този вид оброчни паметници са заемали някаква военна ($\omega\rho\delta\iota\nu\acute{\alpha}\tau\omicron\varsigma$, $\beta\epsilon\nu\epsilon\phi\iota\kappa\acute{\iota}\alpha\omicron\iota\omicron\varsigma$), административна ($\beta\omicron\upsilon\lambda\epsilon\upsilon\tau\eta\acute{\iota}\varsigma$) или религиозна ($\iota\epsilon\rho\epsilon\acute{\upsilon}\varsigma$) длъжност.

Един от най-интересните паметници, открити в светилището при Баткун, представлява модел на храм (IGBulg, III-1, № 1131) – **Обр. 2**. Предната му част представя фасадата на храма, стъпил върху правоъгълна основа. Напред се издават квадратни анти, имащи бази и капители в композиционен стил, над които следват антаблеманът и фронтонът. В средата на фронтоната е изобразена розета, а ъглите му са украсени с акротерии. Подобен фронтон с релефна розета е имал и малкият храм, разположен в двора на валежудинариума в Нове. Върху лицевата страна на двете анти е гравирано вертикално името на Асклепий. По всяка вероятност, в нишата на наискоса е била поставена статуетка на Асклепий.

Този паметник би трябвало да свидетелства за наличие на храм на Асклепий в светилището, като Д. Цончев дори предполага, че моделът представя в умален вид самото светилище (Tsontchev 1941, 25), което, естествено, е възможно, но не и задължително.

Всички разгледани до сега паметници – ари, колонки, както и моделът на храм *in antis* насочват към гръко-римския характер на култа към Асклепий в светилището, макар че повечето от посветителите са с тракийска етническа принадлежност. Фактът, че част от тях са на военна или административна служба обясняват този, в известна степен, официален характер на техните посвещения. Въобще, в светилището при Баткун са открити най-много на брой паметници, свързани с гръко-римската интерпретация на култа, което е донякъде необичайно, тъй като този вид паметници са характерни предимно за светилищата, разположени в големите градски центрове. Този факт показва, че светилището при Баткун не е било обикновено локално култово място, а култов център с едно по-широко, би могло да се каже и – донякъде общотракийско значение, привличащ поклонници не само от близката околност, но и от по-отдалечени райони. За голямото му значение особено свидетелство са двата надписа, посветени на Асклепий Zimidrenos, открити в Рим (CIL, VI, № 2799 = 32549, 30685).

В подкрепа на наличието на храм на Асклепий в светилището, освен споменатият по-горе модел, говорят и откритите фрагменти от монументална статуя – главата на бога и част от тоягата му с увитата около нея змия (D. Tsontshev 1941, 41, № 1, № 2). Може би именно тази е била култовата статуя, приютявана от храма, чийто модел бе описан по-горе. Главата на

Асклепий е много прецизно изработена – **Обр. 3**. Къдравите коси на бога-лечител са пристегнати в *corona tortilis*, брадата и мустаците му са грижливо оформени, чертите на лицето му излъчват спокойствие и благородство.

Това е светилището, в което са открити най-много статуарни изображения на Асклепий. Освен току що споменатата статуя, която е била най-голяма по размери (вис. на главата е 0,31 м, което говори за естествени размери на изображението), са открити части от още 13 статуарни изображения на бога-лечител (Tsontchev 1941, 41–42, № 4–16). По-голямата част от тях представляват торса на Асклепий, като отделно е открита само една глава (*Ibid.*, 41, № 5) – **Обр. 4**. При всички статуи Асклепий е представен прав, насреща. Сред тези статуарни изображения са застъпени няколко иконографски типа, като преобладава този на Асклепий Giustini – **Обр. 5**. Този иконографски тип на Асклепий е познат от редица паметници от елинистическата и римската епоха (LIMC, II, № 154–233). При него Асклепий е представен прав, на среща, с леко свит в коляното десен крак. Дясната му ръка се спуска по протежение на опряната му в мишницата тояга, около която се увива змията. Химатионът покрива цялото тяло, с изключение на гърдите, дясното рамо и ръка. Краят на химатиона образува пояс от хоризонтални гънки, който започва от дясната мишница, обгръща торса дъговидно и стига до левия лакът. Част от химатиона покрива с вертикални гънки лявото рамо. При паметниците от Баткун много често Асклепий държи в дясната си ръка яйце – един от характерните му атрибути, символ на живота и зачатие. Иконографският тип Giustini се среща най-често при изображенията на Асклепий в тракийските земи – не само върху статуарната пластика, но и върху оброчните релефи и монетите (Дончева 1994, 328). Приема се, че прототипът на Асклепий Giustini произлиза от култова статуя на Асклепий от светилището му в Атина, тъй като най-ранните и най-многобройните паметници от този иконографски тип произхождат от там (Hotzmann 1984, 894).

Едно от най-прецизно изработените статуарни изображения на Асклепий, изваяно от ситнозърнест, фин мрамор, представя бога, облечен в богато надиплен химатион, оставящ дясното му рамо и ръка, гърдите му и част от коремната област открити (Tsontchev 1941, 41, № 6) – **Обр. 6**. Единият край на химатиона, преминаващ поясообразно увит под коремната област (а не под гърдите, както е в повечето случаи), е прехвърлен и увит около лявата китка на Асклепий, която сега липсва и която, по всяка вероятност, е била поставена на ханша му, придържаща по този начин края на химатиона. Откритата част на тялото е много пластично и вярно

анатомично представена – пред нас е тялото на мъж, в разцвета на силите си, с атлетично телосложение. Иконографските особености на изображението позволяват то да бъде отнесено към типа Асклепий Chiaramonti (LIMC, II, № 115–135). Типът Chiaramonti е еkleктичен, без точно установени, разработени в еленистическата епоха прототипи, но чието начало, според някои датирани теракоти (LIMC, II, № 120, 133), все пак, се търси в елинистическата епоха (Holtzmann 1984, 896). Прави впечатление, че този иконографски тип на Асклепий е единственият, често пресъздаван и върху лампи и геми (LIMC, II, № 122–130).

Към иконографския тип Chiaramonti бихме могли да отнесем още едно статуарно изображение на Асклепий (Tsontchev 1941, 41, № 8). При него, обаче, лявата ръка, свита в лакътя, остава скрита под химатиона – **Обр. 7.**

Близко до типа Chiaramonti е и едно друго статуарно изображение на Асклепий (Tsontchev 1941, 41, № 9), но тъй като дясната ръка на бога, над която преминава единият край на химатиона, е свита в лакътя и леко изнесена напред, а не опряна на хълбока, по-скоро бихме могли да го причислим към иконографския тип Florance (LIMC, II, № 145–152) – **Обр. 8.** Прототипът на този иконографски тип на Асклепий се датира в първата половина на IV в. пр.Хр., като някои автори, базирайки се на сведението на Павзаний (Paus., II, 10, 3) за статуята на Асклепий в Сикион, дори го свързват с Каламис (Holtzmann 1984, 895).

При едно от статуарните изображения в дясната си, подаваща се изпод химатиона ръка Асклепий държи свитък – един от символите на медицинските познания (Tsontchev 1941, 42, № 15). За съжаление, този паметник е силно повреден, за да може да се каже нещо по-конкретно за него.

При друго статуарно изображение на Асклепий (Ibidem, 42, № 15), принадлежащо към иконографския тип Giustini, което е прецизно изработено и сравнително добре запазено, прави впечатление змията, пълзяща по бедрото на леко свития в коляното десен крак на бога-лечител. За сега, това е единственият паметник от нашите земи, при който змията е изобразена по този начин, а не – увита около тоягата на Асклепий.

Освен самостоятелно представен, в паметниците открити в светилището при Баткун, Асклепий много често е изобразен в статуарни групи с Хигия и Телесфор. При повечето от тях Асклепий е изобразен седнал на трон (IGBulg, III-1, № 1132, 1134, 1135) – един прийом, подчертаващ неговото върховенство и величие – **Обр. 9-12.** Прототипът на изображенията на Асклепий, седнал на трон, се свързва с Тразимед от Парос, изваял

колосалната хризелефантинна култова статуя на Асклепий в Епидавър, подробно описана от Павзаний (Paus., II, 27, 2).

При скулптурните групи от Баткун тронът, на който е седнал Асклепий е с ниска облегалка и крака, оформени като лъвски лапи – **Обр. 9-б**. Химатионът, с който е наметнат Асклепий, покрива само бедрата му, като при някои от паметниците са оставени открити дори слабините му (IGBulg, III-1, № 1132, 1134; Tsontchev 1941, 34, № 9; 35, № 11, № 13), което е необичайно за неговите изображения – **Обр. 9-12**. При тези статуетки Хигия е представена права, вляво от Асклепий, облечена в дълъг, препасан под гърдите хитон и химатион, праметнат през лявото ѝ рамо, като единият му край, минаващ поясообразно увит ниско под коремната ѝ област, преминава върху китката на лявата ѝ ръка и се спуска в ефектни дупли надолу. При някои от по-добре запазените статуарни групи, дясната ръка на богинята опира върху профилиран правоъгълен олтар (IGBulg, III-1, № 1132) – **Обр. 9**. Телесфор, облечен в наметало с качулка (ζειρά), е изобразен вдясно от Асклепий, опрян до трона му.

Върху поставките на повечето от статуетките са гравирани посвещения, но несъмнено и тези, чиито поставки не са запазени, също са имали такива.

Една от най-добре запазените скулптурни групи (**Обр. 9**) е посветена на Асклепий и Хигия, наречени слокалния епитет Ζυμυδρηνοῖς от Κλαύδιος Σπάρτοκος, заради сина му Ρυμεταλκος, вследствие на получено предсказание – κατὰ χρησμόν (IGBulg, III-1, № 1132).

Още една от скулптурните групи, но този път изобразяваща Асклепий само с Телесфор (**Обр. 13**), е посветена на бога по негово специално предварително нареждане – ἐκ προνοίας το θεοῦ. Посветителят е βουλευτής, с тракийски етнически произход – Σεβαστιανὸς Μουκατράλεος. Според разчитането на надписа от Д. Цончев, освен βουλευτής, посветителят е и μύσθας (Tsontchev 1941, 38), но Г. Михайлов смята това допълване за несигурно (IGBulg, III-1: № 1133), тъй като точно там надписът е силно изтрит.

Върху поставките на други шест скулптурни групи, на които са били изобразени Асклепий, Хигия и Телесфор, е запазено едно и също посвещение: Ἐπιφανεστάτοις θεοῖς Ἀσκληπιῶ καὶ Ὑγείᾳ (IGBulg, III-1, № 1134–1139). Подобно посвещение има и върху една мраморните колонки, открити в светилището, за която вече стана дума (IGBulg, III-1, № 1126). Може би върху тази колонка също е стояла подобна скулптурна група, тъй като прави впечатление, че с този епитет Асклепий и Хигия са

наречени само при изображенията, при които Асклепий е представен седнал на трон, т. е. – в неговото пълно величие, изразено точно и от самия епитет, употребен в суперлативна форма – „най-величествен“.

При разкопките са открити и самостоятелни статуарни изображения на Хигия (Tsontchev 1941, 35, № 13-17; Дякович 1921, 140–141, обр. 4), представена в традиционната ѝ гръко-римска иконография – с увита около дясната ѝ ръка змия, насочила глава към съда, който богинята държи в лявата си ръка – **Обр. 14, 15**. Не е изключено и тези статуетки да са част от скулптурни групи, представящи богинята заедно с Асклепий и Телесфор.

Асклепий и Телесфор са представени заедно при четири скулптурни групи, от които само една е запазена изцяло (IGBulg, III-1, № 1133), докато другите са фрагментирани (IGBulg, III-1, № 1171, 1172, 1182).

За изцяло запазената статуетка (**Обр. 13**) вече стана дума, че е посветена на бога по специално негово нареждане, дадено, може би, както става при такива случаи – по време на сън или предсказание.

Върху поставките на останалите три скулптурни групи посветителните надписи са запазени само частично.

Едната от тях (IGBulg, III-1, № 1171) е посветена на Асклепий Ζημιδρηνος, наречен κύριος от Αθήλιος Παντόνεικος, носещ едно римско и едно гръцко име, като по всяка вероятност се касае за повърхностна романизация на вече елинизиран тракиец.

Върху друга от поставките (IGBulg, III-1, № 1172) се разчита изцяло само първото име на посветителя, явно тракиец по произход – Συραδος, докато от втората е запазена само първата част – Πολυ- -, която Д. Цончев допълва като Πολυχερ (Tsontchev 1941, 38). От посвещението е запазено само: Κυριῷ Ἀσκλη[πιῷ], след което може би е следвал и локалният епитет Ζημιδρηνος.

Върху поставката на последната скулптурна група, на която са били изобразени Асклепий и Телесфор (IGBulg, III-1, № 1182), е запазена само посветителната формула Ἀγαθῆι τύχηι.

Само една от откритите в светилището статуетки представя Телесфор самостоятелно (Tsontchev 1941, 35, № 22) – **Обр. 16**. Малкият здравеносен бог е изобразен в традиционната му иконография – облечен в наметало с качулка, т.н. ζειρά, със спуснати надолу и скрити под наметалото ръце. Силно впечатление прави изражението на почти портретното лице на Телесфор, излъчващо особено силна, по-скоро мрачна, експресивност. Статуетката явно е дело на много талантлив скулптор, изваял по всяка вероятност и други, отличаващи се по своята прецизна изработка и излъчване

скулптурни изображения, поднесени като оброчен дар в това светилище. Все пак, не е изключено и тази статуетка да част от скулптурна група, макар че няма данни за това.

Освен чрез статуарната пластика, изображения на Асклепий в традиционната му гръко-римска иконография са представени и върху голяма част от оброчните релефи, открити в светилището. Някои от тях представят Асклепий сам, други – с Телесфор, а трети – заедно с Хигия и Телесфор.

Самостоятелно Асклепий е изобразен върху 15 цели или фрагментирани оброчни релефи (IGBulg, III-1, № 1174–1181; Tsontchev 1941, 38–40, № 1-14).

Един от най-интересните релефи, открити в светилището, за щастие изцяло запазен, има сравнително рядко срещаната трапецовидна форма (IGBulg, III-1, № 1174) – **Обр. 17**. На него Асклепий е изобразен прав, en face, облечен в химатион, обгръщащ по особен начин тялото му само от кръста надолу. Единият край на химатиона, праметнат ниско върху дясното му рамо, обвива ръката му и, прехвърлен над китката му, се спуска в ефектни дипли надолу. Краят на химатиона завършва с голям пискиъл. Върху коремната област на бога е праметнат, триъгълно прегънат, другият край на химатиона, докато при повечето изображения този край на химатиона опасва кръста му поясообразно увит. Под мишницата на спуснатата надолу гола дясна ръка на Асклепий е опряна дълга чепата тояга, около която се увива змия, насочила глава към яйцето, което богът-лечител държи в ръката си. Вляво от Асклепий е изобразен висок, профилиран кръгъл олтар, около който се е увила голяма змия, смучеща от огромното яйце, поставено върху самия олтар. Вдясно от Асклепий, върху друг кръгъл, но доста понисък, профилиран олтар, е поставена шишарка. Шишарката е характерен елемент при изображенията на Асклепий в гръко-римския свят, но при паметниците от нашите земи се среща сравнително рядко. В античното изкуство борът (пинията), като цяло, е символ на безсмъртието и на жизнените сили, като неговият плод – шишарката, е натоварен със същата символика (Шевалие, Геербрант 1995, 114). Още в древността боровите шишарки са се използвали при приготвянето на различни лекарства, което, от своя страна, ги е свързало с Асклепий и направило един от неговите атрибути (Lavedan 1964, 89). Именно тази символика обяснява и присъствието на шишарката върху олтара, изобразен вдясно от Асклепий, като не е изключено шишарките или техни пластични изображения да са били поднасяни като оброчни дарове в светилищата на Асклепий, както това е известно и доказано за яйцата, също символ на жизнена сила, на безсмъртие и възраждане.

Друг рядко срещан елемент в оброчните релефи е гирляндата, изобразена над главата на Асклепий, като от двата края на гирляндата се спускат вертикални ленти. По всяка вероятност, на релефа е изобразена вътрешността на храма на Асклепий, украсен с гирлянди, както и олтарите с оброчни дарове върху тях, което е още един факт в подкрепа за съществуването на храм на Асклепий в светилището при Баткун.

Този интересен оброчен релеф е поднесен в светилището от един поклонник на име Μάρκος Ουίρδιος Ταῦρος, чиито три римски имена, характерни за един римски гражданин, свидетелстват за една напреднала степен на романизация. Посвещението е направено на Асклепий, наречен освен с местния епитет (тук леко изменен) Ζυλμυοδριηνος, и със сравнително рядко срещания в паметниците от нашите земи епитет σωτήρ. Този епитет първоначално пряко се е свързвал с лечителските функции на Асклепий, който спасявал хората от болести, но през римската епоха добива по-всеобхватно значение на спасител от всякакъв род злини (Дончева 2001, 552). Приема се, че боговете, носещи епитета σωτήρ, се характеризират като благодетели, покровители и спасители, помагачи при всякаква нужда.

Друг сравнително добре запазен и много прецизно изработен релеф (IGBulg, III-1, № 1179) представя Асклепий в иконографския тип Chiaramonti (LIMC, II, № 115-135). На него богът-лечител е представен, държащ в дясната си ръка свитък – един от символите на медицинските познания – **Обр. 18.** Много добре личи яйцето в лявата ръка на бога, от което смуче увитата около тоягата му змия. За съжаление, долната рамка на релефа, върху която обикновено се изписва името на посветителя, е отчупена, поради което не може да се каже нищо определено за него. Запазено е посвещението върху горната засводена рамка: Θεῶ Ἀσκληπιῶ. Липсата на локалния епитет към името на бога, както и използването на функционалния епитет θεός, както и гръко-римската иконография на Асклепий и особено – изобразяването на свитък в ръката му, би могъл да ни насочи към евентуалния нетракийски произход на посветителя или поне да свидетелства за неговата елинизация или романизация.

Друг релеф (IGBulg, III-1, № 1175), изобразяващ Асклепий в често срещания иконографския тип Giustini, е посветен на Асклепий, наречен с епитета κύριος, от поклонник с явен тракийски произход, но с елемент на елинизация – Δίζας Ἡρακλείδου. Интересното при този релеф е, че змията, която се е насочила към яйцето в дясната ръка на бога, не е увита около тоягата му, както е обикновено, а се извива свободно нагоре към ръката

на бога – **Обр. 19**. Заедно с този релеф е открита и една бронзова монета, сечена във Филипопол по времето на император Антонин Пий (138–161), което позволява датирането на паметника към средата на II век, когато всъщност е и апогейт на култа към Асклепий в цялата Римска империя (Beaujeau, 1955). Върху монетата, освен името на императора, се чете и това на тогавашния императорски наместник в провинция Тракия – Gargilius Antiquus, чието име се среща и върху монети на Перинт и Пау-талия (Добруски 1907, 89). Може би именно времето на управлението на династията на Антонините, сами горещи поклонници на Асклепий, е един от бляскавите периоди и в дейността на светилището при Баткун.

Друг релеф, на който Асклепий е представен самостоятелно (IGBulg, III-1, № 1176), е посветен на бога-лечител от един поклонник, представил се с едно римско име – Ἀτειλιανός.

Върху фрагмент от друг подобен релеф (IGBulg, III-1, № 1177) са запазени двете римски имена на посветителя – Αυσήλιος Μάξιμος, говорещи за една по-напреднала степен на романизация.

Върху още един фрагмент от релеф, представящ Асклепий сам (IGBulg, III-1, № 1178), е запазено изцяло само първото име на посветителя – Μάγνος и част от второто, което Д. Цончев допълва като Ἀπο[λλωνίου] (Tsontchev 1941, 40).

Върху други два фрагмента от подобни релефи (IGBulg, III-1, № 1180, 1181) е запазено само посвещението Κυριῷ Ἀσκληπιῷ, като в случая употребата на епитета κύριος, характеризиращ Асклепий като върховен бог-покровител, би могла да ни насочи към евентуалната тракийска етническа принадлежност на техните посветители.

Останалата част от оброчните релефи, изобразяващи Асклепий сам (Tsontchev 1941, 40-41, № 7-10, 13, 14), представляват само отделни фрагменти от изображенията на бога в традиционната му гръко-римска иконография, без запазени надписи върху тях.

От релефите, изобразяващи Асклепий заедно с малкия му помощник Телесфор, при разкопките в светилището са открити шест екземпляра (IGBulg, III-1, № 1166-1170, 1173).

Първият от тях (IGBulg, III-1, № 1166) е особено интересен, тъй като представя Асклепий, изобразен в профил надясно, седнал на трон, чиито крака са оформени като лъвски лапи, а облегалката е с форма на змия – **Обр. 20**. Краката му, кръстосани, са стъпили върху кръгла поставка. Облечен е в химатион, праметнат през лявото рамо и покриващ само краката му. С дясната си ръка Асклепий държи изправена тояга с увита

около нея змия, която смуче яйцето в лявата ръка на бога. Змията е изобразена с брада във форма на грива. В долния десен ъгъл на релефа е представен Телесфор, облечен в обичайното наметало с качулка. Ръцете на малкия здравеносен бог са пъхнати в маншон – един от характерните му атрибути. Върху долната рамка на релефа е запазено името на посветителя, носещ две тракийски имена – Διζας Επτητραλεος, който е направил посвещението не само за се бе си, но и заради брат си – ὑπὲρ τῶν ἰδίων καὶ ἀδελφῶν ευχαριστήριον.

Това е единственият оброчен релеф с такава иконография, открит в нашите земи. Светилището при Баткун е и единственото, в което са засвидетелствани и статуарни изображения на Асклепий, седнал трон, за които вече стана дума. Тази иконографска особеност се обяснява с характера на култа към Асклепий, почитан в аспекта му на върховен бог-покровител, много добре отразен и в епитетите, съпътстващи името му върху този вид паметници – θεός ἐπιφανέστατος.

Другите релефи, на които Асклепий е изобразен заедно с Телесфор (IGBulg, III-1, № 1167-1171, 1173), представят бога в по-често срещаната му поза – прав, насреща.

Един от релефите (**Обр. 21**), отличаващ се с прецизната си изработка, е посветен на Асклепий от Φλάβιος Ἀπρεΐλιος, чиито две римски имена показват една явна романизация (IGBulg, III-1, № 1167). На този релеф Асклепий е представен в т.н. иконографски тип Eleusis (LIMC, II, № 234-256), чийто прототип се датира около половин век след появата на типа Giustini, когото донякъде наподобява, но драпировката на химатиона е много по-богата и раздвижена. Някои изследователи са склонни да припишат авторството му на Кефизодот Младши, който бил повлиян, според сведението на Павзаний (Paus., IX, 39, 4), от статуята, която неговият прочут баща – Праксител направил на Трофониос – херос-лечител от Лебадея. Многобройните реплики на този тип през римската епоха показват, че се касае за една много известна творба (Holtzmann, 1984, 894). При този иконографски тип увитият поясообразно край на химатиона, който обхваща диагонално торса на Асклепий, тръгвайки от дясната му мишница, не минава върху левия лакът, както е при типа Giustini, а се спира на талията и я подчертава, обгръщайки я, възпроизвеждайки един хизматичен ефект с движението на по-издаденото напред дясно коляно. Този иконографски тип се среща сравнително често и при релефите, открити в Баткун (Tsontchev 1941, 27, № 3; 28, № 2; IGBulg, III-1, № 1173).

Лицето на Асклепий върху разглеждания релеф (**Обр. 21**) е предадено много детайлно и умело. Буйната му коса, разделена на път, покрива ушите му, къдравата брада и мустаците, които се сливат с нея, са грижливо оформени. Прави впечатление и начинът, по който е представен Телесфор, чието наметало по изключение е късо и едва достига коленете му. Фигурите на Асклепий и Телесфор са изваяни в доста висок релеф, фонът е конкавен, а засводената горна рамка, носеща лаконичното посвещение „Κυριῶ Ἀσκληπιῶ“, прави още по-пълна илюзията, че изображенията им са представени в дълбока ниша.

Друг релеф, изобразяващ Асклепий и Телесфор (IGBulg, III-1, № 1173), запазен само в горната си половина, наподобява предходния. Асклепий е представен в същия иконографски тип – Eleusis. Тук фонът не е така дълбоко конкавен, но оформянето на горната, леко засводена рамка е същото. Върху нея се разчита посвещението: Ἀσκληπιῶ.

От друг подобен релеф (IGBulg, III-1, № 1168) е запазена само долната част, върху която са се съхранили само краят на тоягата с увитата около нея змия, както и краката на Асклепий и на Телесфор. В замяна на това, е запазен целият посветителен надпис, гравирани върху долната рамка на релефа. От него се разбира, че посветителят – Κλαύδιος Λουκάινου Ὀνήσορος, по всяка вероятност романизиран грък, е бил πραγματευτής, т.е. – управител на частно имение, иконом. Длъжността πραγματευτής се споменава в още два посветителни надписа от извънградската територия на Филипопол (IGBulg., III-1: № 1098, 1537), като в единия от случаите посветителят, на име Ζηῖδος, е πραγματευτής на самия тракарх. Все пак, въз основа на надписите е трудно да се определи дали πραγματευτής означава „управител на частен имот (actor)“ или нисша чиновническа служба при тракарха (Геров 1947: 30).

От друг релеф, на който са били изобразени Асклепий и Телесфор (IGBulg, III-1, № 1170), са запазени също само краката на двете божества. Запазената част от посветителния надпис върху долната рамка на релефа ни осведомява, че оброчният дар е направен от тракарх, от чиито имена е запазено само името Βάσσος, показващо несъмнения му тракийски произход.

Още едно посвещение в светилището е било направено от тракарх. В случая, обаче, то е върху оброчен релеф, изобразяващ т.н. Тракийски конник (IGBulg, III-1, № 1183). Надписът е много интересен, тъй като дава повече сведения за самия тракарх, на име Φλάβιος Ουάριος Λοῦπλος. Посветителят е направил посвещението на Асклепий в качеството си на

тракарх, но освен тази длъжност той е съчетавал още няколко. Така например, той е *δοικνύριος*, т.е. финансов управител на провинция Тракия, като същевременно е и *νεωκόρος* (според четенето на Б. Геров – *[ἀρχι]νεωκόρος*) на същата провинция и *[ἀντι]γραφεύς* (Герв 1947, 31).

От контекста на надписа, който, ако се съди по кръста на него, е от една доста късна епоха – ако изобщо има основание да се свърже с християнската религия, в което съвсем основателно се съмнява и проф. Зл. Гочева, много ясно личи, че се влага различно съдържание в длъжностите тракарх и неокор (Гочева 1982, 131). На първо място тук е спомената религиозната длъжност *νεωκόρος* или почетното право да почете императора, а в края е спомената административната длъжност *θηρακάρχης*, която посветителят заема в момента. Според проф. Б. Геров, употребената за тракарх формула в причастие – *θηρακοῦχων* показва, че длъжността е била ограничена по време, както и другите подобни длъжности, и се отнася за конкретния момент (Герв 1947, 30). Прави впечатление, че в много случаи тракархът носи тракийско име, както е и в разглеждания надпис, което също говори за голямото значение на местното население в административно-религиозния живот на провинцията. Тракархът е свързан с почитането на императорския култ или по-скоро с организирания от провинцията и *Κοινόν τῶν Θρακῶν*-а игри и състезания, свързани с култа към императора.

От самия Филипопол и неговата административна територия са известни още няколко надписа, в които се споменава длъжността *θηρακάρχης* (IGBulg, III-1, № 882, 915, 1537).

Върху още един оброчен релеф (IGBulg, III-1, № 1169), запазен само в долната си половина, Асклепий е представен заедно с Телесфор. Върху долната рамка на релефа е запазено името на посветителя, тракиец по произход – *Αυλουξενεος β'*, чийто баща е носел същото име. Той е поднесъл оброчния дар не само заради себе си, но и заради съпругата си – *ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ συνβίου*, без да е споменато името ѝ. Прави впечатление, че женските имена се срещат рядко в посветителните надписи. Все пак, в светилището при Баткун са засвидетелствани и такива посвещения, макар и само три на брой (Tsontchev 1941, 45, № 7; 52, № 12; 58, № 34).

Сравнително голям е броят на оброчните релефи – цели и фрагментирани, върху които Асклепий е изобразен заедно с Хигия и Телесфор – **Обр. 22, 23**. Трите здравеносни божества са представени в тяхната обикновена иконография, като на релефите варира мястото на Телесфор, който е изобразен или вдясно от Асклепий, в долния десен ъгъл на релефа

(Tsontchev 1941, 27, № 1-6), или долу – между Асклепий и Хигия (Ibid., 26, № 6)), или горе – между главите им (IGBulg, III-1, № 1141, 1153, 1154; Tsontchev 1941, 28, № 1). Варира също така и мястото на Хигия – тя е ту вляво от Асклепий, ту – вдясно от него, като преобладават тези, на които тя е изобразена вляво.

Много от релефите са силно фрагментирани и само върху някои от тях са запазени посветителните им надписи, при които в повечето случаи името на Асклепий се придружава и от локалния епитет Ζυμυδροηνος (IGBulg, III-1, № 1153, 1161–1163). При някои от посвещенията името на Асклепий е придружено и от епитетите κύριος (IGBulg, III-1, № 1144, 1156, 1157, 1159), θεός (IGBulg, III-1, № 1149, 1153) или ἐπίκοος (IGBulg, III-1, № 1158). Преобладават посвещенията, адресирани само към Асклепий, като само върху два от тези релефи са запазени посвещения едновременно на Асклепий и Хигия (IGBulg, III-1, № 1154, 1145).

Поради фрагментирания вид на релефите от този вид, само върху някои от тях са запазени имената на посветителите. Между тях има такива, които заемат административна или военна длъжност. Така например, един βουλευτής с явен тракийски произход, както показва името му – Βειθυμκος (IGBulg, III-1, № 1143), е направил посвещение не само заради себе си, но и заради децата си – καὶ τῶν τέκνων – **Обр. 23**.

Един друг посветител, чието второ име произлиза от името на самия Асклепий – Αυσρήλιος Ἀσκληπόδορος (IGBulg, III-1, № 1150), заема още по-високо обществено положение. Освен βουλευτής, той е същевременно и γεροισιαστής.

Сред посветителите има и един βενεφικιάρος (IGBulg, III-1, № 1152), чието име, за съжаление, не е запазено.

Сред запазените имена на посветители има чисто тракийски – Ζειτραλις (IGBulg, III-1, № 1147), с елемент на романизация – Αυσρήλιος Μουκιανοῦ Ἰακησιναρις (IGBulg, III-1, № 1141), гръцки – Ποσειδώνιος (IGBulg, III-1, № 1142), Ἥσυχος (IGBulg, III-1, № 1145), Πασεινός (IGBulg, III-1, № 1146), римски – Μάρκος Αυσρήλιος (IGBulg, III-1, № 1148), Πόπλιος Ουίρδιος (IGBulg, III-1, № 1144) или съчетание на римско с гръцко име – Αυσρήλιος Σεβαστιανος (IGBulg, III-1, № 1149), Ἡρόδοτος Αἰλιανοῦ (IGBulg, III-1, № 1151).

Не винаги под римско или гръцко име трябва да очакваме посветител с римски или гръцки етнически произход. Много често под тези имена се крият траки, които според модата на времето са приели гръцко или римско време, което всъщност е резултат на една повърхностна елинизация

или романизация. Това е нещо съвсем естествено – още повече за населението, живеещо в големите градски центрове или в близост до тях. Не са редки и случаите, когато един посветител носи три различни по произход имена – тракийско, гръцко и римско.

Едни от най-интересните оброчни релефи, открити в светилището при Баткун, илюстрират началния етап на синкретизма на местния култ с Асклепий. На тези релефи Асклепий е изобразен на кон (Tsontchev 1941, 42, № 1; IGBulg, III-1, № 1184, 1224, 1243).

Особен интерес представлява един от тях, на който Асклепий, изобразен в традиционната му гръко-римска иконография – облечен в химатион, праметнат през лявото му рамо и оставящ открити гърдите му и дясното му рамо и ръка (Tsontchev 1941, 42, № 1) – **Обр. 24**. Необичайното в случая е, че Асклепий е яхнал кон, който е изобразен в галоп надясно. В дясната си ръка богът държи своя постоянен атрибут – тоягата с увитата около нея змия. Прави впечатление и змията, която е изобразена с брада – пак характерен за Асклепий атрибут. Пред коня е изобразен олтар със запален върху него огън. Никога в гръко-римско изкуство Асклепий не е изобразяван качен на кон – това, всъщност, се отнася и за другите богове от гръко-римския пантеон. Тук, на този релеф, е отразен началния етап на смесване на двата, близки по своята същност култа – на местния тракийски култ, олицетворяван от т.н. Тракийски конник и на навлезлия по-късно в светилището култ към Асклепий. Приемам този етап за начален, защото Асклепий все още се изобразява с характерните за неговата гръко-римска иконография облекло и атрибути, докато в следващите етапи вече го виждаме приел изцяло иконографията на Тракийския конник, изобразяван като млад мъж без брада, облечен в къс препасан хитон, или дори гол, и наметнат с традиционната за него хламида. Още преди да заеме иконографията на Тракийския конник, обаче, Асклепий вече е заел неговите локални епитети, какъвто е и случаят с епитета *Zυμφορητος*, под който е почитан първоначалният култ в светилището при Баткун.

За съжаление, посветителен надпис върху долната рамка на разглеждания релеф липсва, а горната, върху която би трябвало да е изписано името на почетеното божество е отчупена. Все пак, иконографските особености на релефа, както и липсата на надпис върху долната рамка, биха могли да ни насочат към евентуалния тракийски етнически произход на посветителя.

От други два подобни релефа, са запазени горните десни ъгли, върху които се вижда Асклепий – с брада и мустаци, част от гърдите, с праметнат

върху едното рамо химатион, главата на коня и изобразеното пред него дърво, с увита в клоните му змия.

Първият релеф (IGBulg, III-1, № 1224) е със засводена горна рамка, върху която е запазена част от посветителния надпис, който би могъл да се допълни като: [Κυριω Ἀσκληπιῶ [Ζυμυδο]ηνω ευχήν.

Вторият релеф (IGBulg, III-1, № 1243) е с хоризонтална горна рамка, върху която се разчита: Κυριω Ἀσκληπιῶ.

От друг, по всяка вероятност аналогичен на предходните, релеф (IGBulg, III-1, № 1184) е запазен долният десен ъгъл, върху който е изобразен четириъглен профилиран олтар, с пръстеновидно навита голяма змия пред него, а пред змията – копитото на коня.

От надписа върху долната рамка на релефа се разбира, че посвещението е направено на Асклепий Ζυμυδοηνος, наречен κύριος, от посветител, носещ три римски имена – Λούκιος Κάσσιος Σεκούνδος.

Разгледаните релефи показват постепенния преход към изобразяването на Асклепий изцяло под чертите на т.н. Тракийски конник, т.е. – към пълния синкретизъм между местния тракийски култ и култа към Асклепий.

Сред оброчните релефи, открити в светилището, най-голям брой са тези, които изобразяват т.н. Тракийски конник, а носят посвещение на Асклепий – **Обр. 25-30**. Този факт е категорично свидетелство за това, че първоначален в светилището е бил местният тракийски култ, слял се през римската епоха с култа към Асклепий. Всички запазени посвещения върху релефите, изобразяващи Тракийския конник, са адресирани към Асклепий (IGBulg, III-1, № 1183, 1185-1195, 1203, 1205, 1217, 1221, 1223, 1225–1232, 1236–1242, 1244–1249, 1257, 1259–1261, 1264–1266, 1268–1272, 1277), което, от своя страна, отразява пълния синкретизъм между двете божества.

При този вид релефи са застъпени и трите иконографски типа по класификацията на Г. Кацаров (Kazarow 1938, 5–8): А) конник в покой, или спокоен ход надясно – **Обр. 25, 26**; В) ловуващ конник – **Обр. 27, 29** и С) конник, връщащ се от лов – **Обр. 28**.

Един от тези релефи, сега силно фрагментиран (IGBulg, III-1, № 1183), е бил посветен от тракарха Φλάβιος Ουάριος Λοῦπλος, който същевременно е и неокор на провинция Тракия, за което вече стана дума по-горе.

Върху един единствен оброчен релеф, открит в светилището и изобразяващ Тракийския конник, името на Асклепий е придружено от друг местен епитет – Ρασητηρηνος (IGBulg, III-1, № 1185) – **Обр. 25**. Посветителят на релефа – Μάρκο Τάρσου, тракиец по произход, както сочи

бащиното му име, по всяка вероятност, е дошъл от друго населено място, където е почитан местният култ *Ραισιπτηρηνοϛ*. Не са открити други паметници с този епитет – засвидетелстван е единствено върху този релеф. Окончанието му *-ηνοϛ* говори за локалния характер на епитета, но къде се намирало селището, дало името, не може да се каже. На релефа Тракийският конник е изобразен с брада, а косите му са обхванати от характерната за Асклепий *corona tortilis*, което иконографски го доближава до Асклепий и свидетелства за следващ етап на синкретизма на Тракийския бог-конник с Асклепий. Тук той не е изобразен с химатион, както е при първоначалния етап (Tsonchev 1941, 42, № 1-4; IGBulg, III-1, № 1184, 1224, 1243), а е облечен в къс, препасан хитон и наметнат с хламида, падаща спокойно на гърба му. Конят е представен в спокоен ход надясно към олтар, зад който е изобразено дърво, с увита в клоните му змия. Дясната ръка на конника държи фиала, опряна до шията на коня. И фиалата в ръката на конника, и жертвеникът пред коня символизират извършването на жертвоприношението в чест на божеството и получаването на неговата благосклонност, чрез приемането на жертвоприношението от него.

Особен интерес представлява един релеф (IGBulg, III-1, № 1242), изобразяващ Тракийския конник, държащ в дясната си ръка, зад главата на коня, лира – един от най-характерните атрибути на Аполон – **Обр. 30**. Над главата на конника е изобразен нимб във формата на мидена черупка (*Cardium*). Върху горната засводена рамка на релефа е гравирано посвещението: *Τῷ κυριῷ Ἀσκληπιῷ*. Името на посветителя не е запазено, тъй като долната рамка на релефа не е запазена, но прозвището *κύριος* и изображението на Тракийския бог-конник насочват към неговия евентуален тракийски произход.

При този паметник е отразен един много сложен синкретизъм, свързващ Тракийския конник едновременно с Аполон – чрез лирата, и Асклепий – чрез посвещението. Нимбът във формата на мидена черупка – атрибут, характерен предимно за нимфите и Афродита, съвсем определено свързва изобразеното божество с водите и тяхната живителна сила. По този начин – с нимб във формата на мида, Тракийският конник е изобразен и върху няколко оброчни релефа (IGBulg, V, № 5801, 5802, 5813), открити в светилището при Перник, където местният култ също се е синкретизирал с навлезлия по-късно култ към Асклепий. В случая, разгледаният паметник (**Обр. 30**) свидетелства, че в светилището при Баткун е бил навлязъл и култът към Аполон, който, обаче, не успял да се наложи. Може би, по времето, когато култът към Аполон е навлязъл в светилището, доминиращи

за многобройните му посетители са били предимно здравеносните функции на почитаното от тях божество, което съвсем естествено осигурило първостепенната роля на безспорния лечител Асклепий и той успял да се наложи и измести знаменития си баща, от когото всъщност наследява лечителските способности.

От общо 123 паметника с изображения на Тракийския конник, върху 50 са запазени изричните посвещения на Асклепий, като само върху някои от тях са запазени и имената на посветителите. Може да се предполага, че голяма част от релефите, върху които не са запазени посвещенията, също са били посветени на Асклепий, тъй като не е запазено нито едно посвещение, конкретно адресирано към местния култ. Такъв по всяка вероятност е и случаят с един доста фрагментиран релеф (IGBulg, III-1, № 1204), в който обаче е запазено изцяло името на посветителя, тракиец по произход – *Αἰὺς Σλαρτοκοῦ*, който е бил син на лекар и по този начин е имал още по-голямо основание да направи посвещение именно в това светилище. В надписа е запазено и още едно тракийско име – *Δειζηνός*, което се интерпретира различно – според Л. Робер това е географско име (Robert 1944, 216), според Д. Дечев, който го коригира като *Διζας* (Detschew 1957, 134), и според Г. Михайлов, е собствено име (IGBulg, III-1, № 1204). Струва ни се обаче, ако се съди по почти категоричното свидетелство на окончанието *-ηνός*, което се разчита съвсем ясно на надписа, че в случая се касае по-скоро за географско понятие, изведено от името на селището – може би намиращо се също в околностите на Филипопол, където по всяка вероятност бащата на посветителя – *Σλαρτοκος*, е бил лекар.

Само един релеф, изобразяващ Тракийския конник, е посветен едновременно на Асклепий и Хигия (IGBulg, III-1, № 1257), всички други са адресирани само към Асклепий.

Най-често името на Асклепий се придружава от прозвището *κύριος* – 26 пъти (IGBulg, III-1, №№ 1188, 1189, 1194, 1195, 1223, 1225–1228, 1232, 1236–1240, 1242, 1246, 1248, 1257, 1259, 1264, 1265, 1268–1270), което подчертава тракийската първооснова на култа.

В четири случая Асклепий е наречен с епитета *θεός* (IGBulg, III-1, № 1183, 1205, 1260, 1261), изтъкващ същността му на бог, а в два – *μεγάλος θεός* (IGBulg, III-1, № 1230, 1231), характеризиращ го като върховен бог. В едно посвещение той дори е наречен *μεγάλος θεός πατρός* (IGBulg, III-1, № 1229), което показва, че той се почита и като божество-закрилник на рода и въобще на родината. По този начин – домашен бог (*domus*

divinae), Асклепий, носещ същия локален епитет Zimidrenos, е наречен и в едно посвещение на латински език, направено от група тракийски войници, служещи в римската армия и произхождащи от различни села от района на Филипопол (CIL, VI, 2799 = 32543). За да бъде наречен θεὸς πατρός, култът към Асклепий Ζυμυδροηνος би трябвало да е бил почитан не само от едно поколение траки, които са виждали в него един бог – върховен покровител и закрилник на рода им и на земите им.

Само веднъж в релефите с изображение на Тракийския конник, Асклепий е наречен ἐπήκοος (IGBulg, III-1, № 1231), което го характеризира като вслушващ се в молбите бог.

Върху няколко релефа е запазена и началната посветителна формула Ἄγατῆι τύχηι (IGBulg, III-1, № 1231, 1241, 1272), която е особено характерна за надписите от това светилище, тъй като се среща върху почти всички видове оброчни паметници в него. Нейното често използване показва известна степен на елинизация на почитания в светилището при Баткун култ.

Сред запазените имена на посветители на този вид релефи има чисто тракийски – Σευθῆς Κοττος (IGBulg, III-1, № 1187), Δις Συρου (IGBulg, III-1, № 1225); с римско и тракийско име – Κάσιος Βρειλου (IGBulg, III-1, № 1194), Λοῦπιος [Ἐπτα:]κενθου (IGBulg, III-1, № 1217); с две римски имена – Αἴλιος Λιοντισκος (IGBulg, III-1, № 1186), Τίτος Κορήσκης (IGBulg, III-1, № 1203); с три римски имена – Τίτος Φλάβιοη Περιμανος (IGBulg, III-1, № 1193); с гръцки имена – Ἀλέξανδρος (IGBulg, III-1, № 1189); със смесени гръцки и римски имена – Ἀντώνιος Ἀτείμιτος (IGBulg, III-1, № 1195), Ἀπολινάρις Χρήστου (IGBulg, III-1, № 1192), Αυ[ρή]λιο Ἐρμίας Καλίστου (IGBulg, III-1, № 1191), Αἴλιος Ζωλος (IGBulg, III-1, № 1205).

От направения преглед на имената на посветителите на различните видове оброчни паметници в светилището се вижда, че преобладават посветителите с тракийски етнически произход. Имената със смесен характер, т.е. – свързване на римско с тракийско или гръцко с тракийско не представляват трудност за определяне на етническата принадлежност на техните носители и показват съвсем ясно тяхната повърхностна романизация или елинизация. Значително по-малко са чисто гръцките имена, а така също и съчетаването на гръцко с римско име, като се срещат и такива, съчетаващи римско и гръцко и тракийско име, като Αυρήλιος Ἡλιόδωρος Δουραζερεος (IGBulg, III-1, № 1202), например.

Чисто римското наименуване е сравнително рядко и се обяснява обикновено с високата административна или военна длъжност на посве-

тителя. Възможно е, например, тракархът, който е същевременно и неокор на провинция Тракия, а също така и дукенариус, да носи три римски имена, според изискванията за римско гражданство: Φλάβιος Ουάριος Λοῦπλος (IGBulg, III-1, № 1183). Но много често заемащите висок обществен пост, като другият θρακάρχης, направил също посвещение в светилището (IGBulg, III-1, № 1170), στρατηγός (IGBulg, III-1, № 1116) или βουλευτής (IGBulg, III-1, № 1143, 1144) са носители на чисто тракийски имена, което показва, че тракийските традиции са дълбоко съхранени.

Всичко това изтъква светилището при Баткун като един официален култов център с много широко значение, показващ сравнително висока степен преди всичко на романизация и отчасти на елинизация, при което, обаче, тракийският елемент не престава да играе основна роля, произтичаща и от характера на самото светилище, възникнало около местен тракийски култ. През римската епоха в светилището прониква и постепенно се налага култът към Асклепий и, в по-малка степен – този към Хигия, почти измествайки първоначалния местен култ, абсорбирайки го в себе си до такава степен, че представата за него е избледняла дотолкова, че да не очакваме в него посвещения само на население, пряко и по традиция свързано с местните тракийски религиозни представи.

Тук, при Баткун, съвсем явно имаме едно старо тракийско светилище, където местното божество е почитано с локалния епитет Ζυμυδρενος, преминал по-късно и у Асклепий. Върху всички видове оброчни паметници – ари, статуетки, релефи, името на Асклепий се придружава от този епитет. Едно единствено изключение прави локалният Ρασιπτηρηνος (IGBulg, III-1, № 1185), нерегистриран досега върху друг паметник. Епитетът Ζυμυδρενος се среща в 14 варианта, които са се получили, по всяка вероятност, при транскрибирането и предаването им на гръцки език: Ζυμυδρηνος, Ζυμεδρηνος, Ζυμυζδρηνος, Ζυμζδρηνος, Ζυμδηνος, Ζυμλυδρηνος, Ζυμλυζδριηνος, Ζυλμυζδριηνος, Ζυλμυζδρηνος, Ζυλμυσδριηνος, Ζυλμυδρηνος, Ζυλμυζδρηνος, Ζυσδρηνος, – – – ζδρηνος.

Според Д. Цончев, този епитет е изведен от името на тракийското селище Zumudra, чиито останки смята, че е открил в близост до светилището, с прибавянето на суфикса -ηνος (Tsontchev 1941, 74). Според проф. Зл. Гочева, обаче, въпросът за локализацията на селището се затруднява от факта, че същият епитет се среща на още две места (Gočeva 1992, 167). Макар и тези места да се намират в близката околност на светилището, трудно е да се каже със сигурност как паметниците, върху които е засвиде-

телстван епитетът, се свързват със светилището при Баткун и евентуално със селището, от чието название води произхода си епитетът. В единия случай става въпрос за паметник, открит в м. Ръженов възел, намираща се на около 1 км от с. Ляхово и на около 4 км от с. Паталеница, Пазарджишко (IGBulg, III-1, № 1307). Релефът, на който е изобразен Тракийският конник, е посветен на Ἴηρος Ζυμυδρηνοῦ от тракиец на име Βεῖθνος. Заедно с този релеф са открити и други, изобразяващи Тракийския конник, с частично запазени посветителни надписи (IGBulg, III-1, № 1308, 1309). По всяка вероятност тук, в м. Ръженов възел, е съществувало светилище на Тракийския конник и откритите в него паметници не са пренесени от светилището при Баткун, както предполагат някои автори. Явно, в случая не може да се говори за пряка връзка със светилището при Баткун и с Асклепий, а става дума за почитане на местното божество Ζυμυδρηνοῦ в това именно светилище и то – само в чистия му тракийски вид. Действително, при Паталеница е съществувало светилище, свързано с Асклепий, от което са запазени няколко паметника с посвещения само на Асклепий (IGBulg, III-1, № 1302-1304). Явно е, че тук, въпреки близостта на двете светилища, контактът между двата култа не е осъществен и те са съществували независимо един от друг в близки, но отделни светилища. В този смисъл, тълкуването, което Д. Дечев прави на епитета Ζυμυδρηνοῦ, извеждайки го от индоевропейските корени „dereu“ = дърво и „gh(z)m“ = земя и, свързвайки го с българските думи „земя“ и „змия“, произлезли от този радикал, не е съвсем прецизно и не може да се приеме. Според него, епитетът се свързва с тоягата на Асклепий с увитата около нея змия, като окончанието -ηνοῦ означавало, че принадлежи на божеството с тоягата и змията (Detchew 1957, 181). Това тълкуване не би могло да се приеме, тъй като по-скоро става въпрос за епитет или просто за название на местно тракийско божество, почитано в един по-широк район, което на някои места е намерило връзка с Асклепий, както това е станало в светилището при Баткун. В една по-ранна епоха там е засвидетелстван и култ на Аполон, който явно обаче не е намерил много добра почва, за да се наложи, и е бил изместен от този на Асклепий (Gočeva 1992, 167).

По същия начин стои въпросът и за един паметник от Бесапара, носещ изображение на Тракийския конник, при който посвещението е направено на Ἴηρος Ζεμδρηνοῦ от тракиец Еπτεῖζενις (IGBulg, III-1, № 1335). Явно, тук имаме същия случай на почитане на местното божество, без каквито и да е други влияния. За пряка връзка със светилището при Баткун и при този паметник не може да става дума.

За особената популярност на това местно божество, но вече свързано с Асклепий, свидетелстват два паметника, открити в Рим, посветени от тракийски войници на служба в римската армия. Първият от тях датира от 227 год., т.е. – при управлението на имп. Север Александър (222–235) и е посветен на Асклепий, почетен под локалния епитет *Zimidrenos*, от група войници, служещи в различни преториански кохорти, които са посочили и имената на родните си села, намиращи се всички в околностите на Филипопол (CIL, VI, 2799 = 32549). Много показателно в случая е самото посвещение: „*In honore domus divinae Asclepio Zimidreno*“ свидетелстващо, че почитателите смятат Асклепий за свой домашен бог, чийто култ те са донесли от родната си Тракия, където, в синкретизъм с местното тракийско божество *Zυμυδρηνοϲ*, те са го почитали в аспекта му на върховен бог-покровител и закрилник от всякакви беди и като такъв продължават да го почитат и далеч от родината си. Този надпис е широко коментирани и в българската историческа наука, като общоприето е мнението, че се касае за *Ἀσκληπιος Ζυμυδρηνοϲ*, чието светилище, локализирано при Баткун, се е ползвало с особена популярност в тракийските земи.

Вторият надпис, открит в Рим, датиращ от 241 год., при управлението на имп. Гордиан III (238–244), е посветен на *Aesculapi Sindrinae* от околностите на Филипопол (reg. *Philippolitanae*), от *Aurelius Mucianus*, бивш негов жрец (*sacerdos*), войник от X преторианска кохорта (CIL, VI: 30685). Повечето автори свързват и това посвещение с *Ἀσκληπιος Ζυμυδρηνοϲ* (Kazarow 1936: 499; Tsontchev 1941, 12), като не е изключено войникът, направил посвещението – с безспорен тракийски произход, както сочи името му, да е бил жрец на Асклепий именно с светилището му при Баткун. Именно тези два надписа, открити в Рим, са подкрепили съществуващото вече убеждение да се търси светилището в околностите на Филипопол и проведените разкопки успешно са го локализирали, откривайки за науката едни от най-интересните паметници, свързани с култа към Асклепий в тракийските земи.

Откриването на оброчни паметници, посветени на Асклепий *Zυμυδρηνοϲ* и в други светилища, съвсем явно говори за голямата популярност на местното божество *Zυμυδρηνοϲ* в един по-широк район на територията на Филипопол и извън нея и то – пряко свързани с местните религиозни представи като местен покровител. В последствие, в неговото най-голямо светилище прониква култът към Асклепий, който на базата на сродните им функции на спасители и покровители, се синкретизира с местното божество и, вследствие на една явна романизация и отчасти елинизация,

се налага и става първостепенен в светилището. Това се доказва от иконографските особености на оброчните паметници, използвали в много голяма степен гръко-римската иконография на Асклепий и особено – от представянето на Асклепий на трон – иконография, характеризираща го като върховен бог-покровител. Този аспект на култа се подкрепя и от многократно използваният именно и предимно в това светилище епитет ἐπιφανέστατος θεός (IGBulg, III-1, № 1126, 1134–1139, 1140), адресиран в някои от посвещенията и към Хигия, както и от епитета θεὸς μεγάλος (IGBulg, III-1, № 1229-1231).

Честата употреба на епитета κύριος, засвидетелствана най-вече върху паметниците, свързани с т.н. „тракийска иконография“ на Асклепий, представяща го под чертите на Тракийския бог-конник, също подчертава аспекта на върховен бог-покровител и заедно с локалния епитет Ζυμύδρητος още веднъж изтъква тракийската първооснова на почитания в светилището култ.

В светилището посвещения на Асклепий са правели не само обикновени поклонници, но и изтъкнати представители на административната и военната власт в провинцията – στρατηγός (IGBulg, III-1, № 1116), θρακάρχης (IGBulg, III-1, № 1170, 1183), νεωκόρος (IGBulg, III-1, № 1183), δοικηνάρχιος (IGBulg, III-1, № 1183), βουλευτής (IGBulg, III-1, № 1122, 1123), γεροισιαστής (IGBulg, III-1, № 1150), πραγματευτής (IGBulg, III-1, № 1168), βενεφικάρχιος (IGBulg, III-1, № 1129, 1152), ὠρδινᾶτος (IGBulg, III-1, № 1126, 1127), ἱερεὺς (IGBulg, III-1, № 1124), т.е. – представители на широк кръг обществени прослойки. В светилището при Баткун, освен като върховен бог-покровител, Асклепий се е почитал и в първоначалната му и най-присъща за него функция на бог-лечител и спасител. За този аспект на култа свидетелстват някои посвещения, направени заради деца (IGBulg, III-1, № 1117, 1132, 1143), братя (IGBulg, III-1, № 1116, 1166) или съпруги (IGBulg, III-1, № 1169) на посветителите, като особено красноречиво е посвещението, направено за здравето и спасението на цялата родина и на провинцията в частност (IGBulg, III-1, № 1115).

За гръко-римския аспект на култа говорят и две посвещения, направени по предсказание (IGBulg, III-1, № 1132, 1133), каквито са давани обикновено по време на инкубацията – преспиването на болните поклонници в специално помещение (абатон) към храма, в очакване да им се яви на сън Асклепий и да им предскаже начина за лечение или дори сам да ги излекува – една практика, особено характерна за светилищата на Асклепий в Гърция и Рим (Taffin 1960, 325–366).

От всичко, изложено до тук следва, че култът в светилището при Баткун, първоначално чисто тракийски и свързан с почитането на местното божество Ζημιδορηνοϲ като покровител, постепенно, чрез свързването си с Асклепий, се синкретизира с него, докато добие един сложен характер. Той съчетава едновременно аспектите на местното тракийско божество – върховен покровител и гръко-римското виждане за един бог-лечител, превърнал се по-късно в универсален спасител.

Трудно е да се определят точните хронологически граници на съществуването на светилището. Макар че находки от предримската епоха при разкопките не са открити, несъмнено тук е съществувал един по-ранен култ, свързан с извора и скалите, където се е почитало местното божество Ζημιδορηνοϲ, заело името си от близкото тракийско селище, чиито останки, заобиколени с дебела 3 м стена, градена от ломени камъни без спойка, разкрита в продължение на 250 м дължина в две различни посоки (Tsontchev 1941, 10), са установени по време на разкопките. През римската епоха, вследствие по-скоро на известна романизация и отчасти елинизация, в светилището нализа и култът към Асклепий, впоследствие слял се напълно с местния култ и станал доминиращ. Най-рано датираният паметник от този период на светилището е посвещението, гравирано върху мраморна ара (IGBulg, III-1, № 1115) в чест на имп. Траян (98–117), което показва, че в самото начало на II век светилището вече е добило достатъчно голяма популярност, за да се издигат в него официални посвещения в чест на императора. Най-късните хронологически данни са нумизматични – в руините на светилището са открити монети, сечени по времето на имп. Теодосий I (379–395), които свидетелстват, че светилището е било разрушено в самия край на IV век. Според Д. Цончев, светилището е функционирало от втората половина на I в., т.е. – след 46 г., когато Тракия става официално римска провинция (Tsontchev 1941, 75). Самата сграда на светилището, включваща и свещения извор, бликащ от скалите, датира от римската епоха. За това говорят и начинът на градеж – *opus mixtum*, и розовият хоросан – с примеси от счукани тухли, особено характерен за римската епоха. Най-ранните монети са от времето на имп. Антонин Пий (138–161), сечени във Филипопол, а най-късните, както вече с се спомена – от имп. Теодосий I (379–395). Всичко това свидетелства, че светилището е функционирало във вида, в който е било разкрито в продължение на три века – II, III и IV, като е загинало в самия край на IV век, вследствие на голям пожар, за което свидетелства дебелият слой от пепел и въглени.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Геров, 1946:** Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи, I. ГСУ, ИФФ, XLII, 1945–46. София, 1946.
- Геров, 1947:** Б. Геров. Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи, II. – ГСУ, ИФФ, XLIII, 1946–47. София, 1947.
- Гочева, 1982:** Зл. Гочева. Жреческите длъжности и тяхното място в културата на провинция Тракия. – България 1300. Институции и държавна традиция, II. София, 1982, 125–135.
- Добруски, 1907:** В. Добруски. Други паметници на Асклепий в Тракия. – АИНМ-София, I, 87–98.
- Дончева, 1994:** Ив. Дончева. Иконографска характеристика на изображенията на Асклепий върху тракийските оброчни релефи. – Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994, 323–334.
- Дончева, 1998:** Ив. Дончева. Свидетелства за култа към Асклепий в Карасура. – *Seminarium Thracicum (SemTh)*, 3. Първи академични четения в памет на академик Гаврил Кацаров. София, 1996, 147–55.
- Дончева, 2001:** Ив. Дончева. Епитетите на Асклепий в Тракия и аспектите на култа, отразени в тях. 551–564. – Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов“. Велико Търново, 2001.
- Дякович, 1921:** Б. Дякович. Фриза на здравеносните божества на Тракия. Култът на Ескулап. – ГНБП, 1921. Пловдив, 1923, 127–178.
- Шевалие, Геербрант 1995:** Ж. Шевалие, А. Геербрант. Речник на символите, I. София, 1995.
- Цончев, 1942:** Д. Цончев. Тракийското светилище при село Варвара и старините в околността. – ГНБМП, 1940–1941. София, 1942, с. 61–87.
- Beaujeau, 1955:** J. Beaujeau. La religion romain à l'apogée de la l'Empire, I. La politique religieuse des Amtonins. Paris, 1955.
- Detchew, 1959:** D. Detchew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957 (1976).
- Domaszewski, 1908:** A. v. Domaszewski. Rangordnung des römischen Heeres. – *Bonner Jahrbücher*, CXVII. Bonn, 1908.
- Gočeva, 1992:** Zl. Gočeva. Les épithètes du Cavalier Thrace. – *Ling. Balk.*, XXXV, 3-4. Sofia, p. 155–180.
- Holtzmann, 1984:** B. Holtzmann. Asclépios. – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (=LIMC)*, II. Artemis Verlag. Zürich und München, 1984.

Kazarow 1936: G. Kazarow. Thrake. Religion. – RE, VI-A. Stuttgart, 1936, 472–551.

Kazarow, 1938: Die Dankmäler der thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.

Lavedan 1964: P. Lavedan. Dictionnaire illustré de la mythologie et des antiquités grecques et romaines (4 éd.). Paris, 1964.

Martin, Metzger 1976: R. Martin, H. Metzger. La religion grecque. Paris, 1976.

Paus.: Παισάμας, Ελλάδος περιήγησις. Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 1992.

Robert 1944: J. et L. Robert. Bulletin épigraphique, 57. – REG. Paris, 1944.

Taffin 1960: A. Taffin. Comment on revait dans les temples d'Esculape. – Bulletin d'Association Guillaume Budé. Paris, 1960, 325–366.

Tsontchev 1941: D. Tsontchev. Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. Sofia, 1941.

СЪКРАЩЕНИЯ:

АИHM – Археологически известия на Народния музей. София.

ГНБМП – Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей. Пловдив.

ГНБП – Годишник на Пловдивския Археологически музей. Пловдив.

СIL – Corpus Inscriptionum Latinarum. Berolini.

IGBulg. – G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Serdicae.

ILBulg. – B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Serdicae.

IGRom. – Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes. Paris.

LIMC – Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae. Zürich-München.

Ling Balk – Linguistique Balkanique. Sofia.

RE – Pauly-Wissowa Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart.

REG – Revue des études grecques. Paris.